

קראימית

בעוד שהרוב הגורף מתוך 130 מיליון דוברי השפות הטורקיות חיים מחוץ לגבולותיה הגיאוגרפים של אירופה – במזרח התיכון, באיראן, באפגניסטן, במרכז אסיה, בצפון סיביר ובדרומה, במונגוליה ובסין – השפות הטורקיות זוכות כראוי להתייחסות של משפחת שפות לא־אירופית. משפחת השפות הטורקיות־האירופיות לרוב מזוהות עם שפה סטנדרטית שמדוברת לרוב באזור גאוגרפי לא־אירופי, כדוגמת טורקית, או שחסר בו ייצוג פוליטי שיכול לשחק תפקיד עצמאי באירופה, כמו רפובליקת טאטארסטאן וב־אשקורוסטאן, שהן חלקים בפדרציה הרוסית. לעמים הטורקים הקטנים האלו יש, לכל היותר, זכויות מיעוטים. אך העובדה הזו לא צריכה לעמעם את העובדה שיש כמה מיליונים של דוברי השפות הטורקיות־אירופיות על הווריאציות שלהם.

מה הן השפות הטורקיות־אירופיות? איפה מדברים אותן? נתחיל מהגבול המזרחי של אירופה. אנו מוצאים שרשרת של שפות טורקיות החולשות על האזורים מהרי אורל עד למערב ולצפון אירופה: טאטאר ובשקיר בין האורלים לנהר הוולגה, צ'ובשית באזור הוולגה, טאטארית קרימאית, גאגאוז בחופים הצפוניים והמערביים של הים השחור, טורקית בחלקים האירופיים של טורקיה ובבלקן, קראימית באוקראינה ובליטא, וקבוצה גדולה של טאטארים בפינלנד. שפות טורקיות צפון־קווקזיות כדוגמת הקֶרְצִ'־בֶּלְקֶר, נועֶ'הִי וקומיק נמצאות על הגבול של אירופה עם מערב אסיה. טורקית הוצגה לאחרונה כשפת קבוצות מהגרים בצפון אירופה ובמערבה, שכיום מרכיבות קהילות לשוניות דינמיות וגדולות באיחוד האירופי עם יותר משני מיליון דוברים.

השפה הטורקית האירופית הגדולה ביותר היא כמובן הטורקית, שפתה הרשמית של הרפובליקה הטורקית. טאטאר היא הבאה בתור עם יותר מ־5 מיליון דוברים בפדרציה הרוסית. לדעת ג'והנסון, אחד מהטורקולוגים הידועים בעולם, זו "אחת מהשפות הטורקיות הכי מבוססות. בעידן הפוסט־סובייטי, השפה ביססה את מעמדה אפילו יותר, וסיגלה לעצמה תכונות חברתיות אפילו יותר מקודם." לבשקיר ולצ'ובשית יש בערך מיליון דוברים לכל אחת. רוב דוברי הטאטרת הקרימאית גורשו לטריטוריות לא־אירופיות, לאוזבקיסטן לדוגמה, במהלך מלחמת העולם השנייה. מאז 1989 הם מתחילים לחזור לחצי האי קרים, אך מספרם הנוכחי באירופה הוא מאוד לא ודאי.

השפות הטורקיות־אירופיות הקטנות יותר מדוברות על ידי פחות מ־250,000 בני אדם. המספר של דוברי גאגאוז מוערך בבערך 250,000 דוברים לפי מנץ. לקומיק יש בערך 130,000 דוברים.

טוב, זו הייתה הקדמה בהחלט נחמדה, אבל לא באתי לפה כדי לספר לכם על שפות טורקיות. אנחנו פה כדי לדבר על קראימית.

קראימית היא שפה טורקית עם השפעה עברית בדומה ליידיש או ללדינו, המדוברת במזרח אירופה על ידי צאצאי הקראים ממזרח אירופה. שפה זאת נקראה בעברית בפי מחברים קראים שונים בשם "לשון קדר", על שם "ארץ קדר" - היא קרים, בה דברה שפה זאת. כיום, כמעט ולא נותרו דוברים המדברים את השפה הזאת באופן פעיל.

שני הניבים של קראימית שיוצגו כאן בהרצאה (מתוך 3, שאחד מת מזמן), מייצגים את השפה הטורקית-האירופית הקטנה ביותר שלה מספר דוברים מועט ביותר. הניב הליטאי בסכנת הכחדה ממשית, בעוד שהניב האוקראיני המערבי סתם גוסס.

לכל השפות הטורקיות-האירופיות יש וריאציות סטנדרטיות וכתובות. הטורקית הסטנדרטית של טורקיה היא זו הנמצאת בשימוש בכל קהילות ה"גולה" במירכאות. השפה שקדמה לטורקית המודרנית, עות'מנית, נכתבה באלפבית ערבי. האורתוגרפיה של הטורקית הנוכחית המבוססת על האלפבית הלטיני הוצגה בשנת 1928 כאחת מהחידושים הכי גדולים של רפורמת השפה הטורקית, שהונעה והונחתה על ידי רצון פוליטי מודע להשיג תחושת אחווה תרבותית ולשונית עם שאר אירופה.

המסורת הספרותית בשפה הקראימית שבה אחורה למאה ה-11 כשיצאו תרגומי התנ"ך הראשונים לקראימית. תרגומים אלו, שנקראו peshatlar, הועברו מדור לדור. קראימית נכתבה בכתב עברי גם בכתבים דתיים וגם בכתבים חילוניים (לדוגמה בהתכתבויות אישיות) עד המאה ה-20. האורתוגרפיה הוחלפה באלפבית המבוסס על לטינית שהותאם בערך לשפה הפולנית. בתקופה הסובייטית החליף האלפבית הקירילי את האלפבית המבוסס-פולנית. בשנות ה-90 הקהילה הליטאית הציגה מערכת כתיבה חדשה המותאמת לאורתוגרפיה הליטאית.

לקהילות הלשוניות הטורקיות-אירופיות יש זיקות תרבותיות שונות מאוד. הקהילות הגדולות ביותר הן ברובן מוסלמיות, הכוללות את רוב דוברי הטורקית, הטאטארים והבשקירים. קבוצות גדולות אחרות הן נוצריות: הגאגאוזים, הצ'ובשים, חלק מהטאטארים והאשורים דוברי הטורקית. הקרימצ'קים, למשל, הם יהודים רבניים לא-אשכנזים. הקראים מאמינים בתנ"ך בלבד. ה-ethnonym שלהם מגיע מהשורש העברי קר-א. צורת הרבים, קראים, משמעותה "קוראים של התנ"ך הקדוש" או "קוראים לאמונה האמתית". התנועה הדתית הקראית אינה מכירה בסמכות של המסורות הפוסט-תנ"כיות המשולבים בתלמוד ובכתבים רבניים אחרים. אמונתם הדתית מוכרת רשמית בישראל. העבודה הדתית והמחשבה הדתית של הקראים הטורקים שונה באופן ניכר מזו המיוצגת על ידי הקראים בישראל ונושאת מאפיינים של השפעות אסלאמיות מוקדמות ושל השפעה נוצרית מאוחרת.

מעט מאוד ידוע על המקור של הקראים. נטען על ידי רוב המשכילים הקראים שהם הצאצאים של שבטים טורקים שחיו באיחוד השבטי של האימפריה הכוזרית, שיוסדה בסביבות המאה ה-6 לספירה והייתה לכוון הפוליטי העצמתי ביותר במאה ה-8 באזורים הדרום-מזרחיים של רוסיה האירופית של היום. בעוד שהזרם

הקראי יוסד על ידי ענן בן־דוד במחצית השנייה של המאה ה־8, ובעוד שזו עובדה היסטורית שהפגן הכוזרי וחלק גדול מהמעמד השולט אימצו את היהדות בערך בשנת 740, חכמים קראיים מתאמצים עד היום להוכיח שהזרם שאליו השתייכו הכוזרים היה קראיזם ולא יהדות רבנית. כמה חכמים קראים מזהים את מקור הקראים עם הקומנים, שהוא ענף מערבי של הטורקים הקיפצ'קים. הטיעון שלהם מתבסס על העובדה שהמטייל היהודי פֶתְחִיָּה מְרִטִיסְבֹּן, שבסוף המאה ה־12 טייל בטרטוריה של הקומנים, ב"ארץ קדר", לכאורה, דיווח על יהודים כופרים אותם פגש שם. חלק מהחכמים פירשו את זה כמפנה לקבוצות הקראים. בשל חוסר בראיות של ממש, אין קוצנוס לגבי המקור הכוזרי או הקומני הישיר של הקהילות הקראיות. עם זאת, ההיפותזות האלו ראויות לקבל את העניין ואת תשומת הלב שלנו, משום שהן שיחקו תפקיד מבסס וממצק בזהות הקראית והוא נושא ארוך־שנים בספרות שלהם. יותר מזה, הקרבה הלשונית בין הקראית לבין השפות הקיפצ'קיות המערביות היא בלתי־ניתנת לערעור.

הקהילות דוברות הקראית ממוצא טורקי הכי מוקדמות שמצאנו הן בחצי האי קרים. הגולה הקראית בגליציה ובוואלהלין, בערך במערב אוקראינה של היום, מתוארכת עד לזמנים של הפלישה המונגולית במאה ה־13. עד סוף המאה ה־17, היו בערך 30 קהילות קראים טורקיות. עם זאת, מספרם הופחת בצורה דראסטית כתוצאה של אפידמיות ושל מלחמות במאה ה־18. קהילות אלו זכו לתמיכה מהרשויות הפוליטיות והמנהליות של המדינות הרספקטיביות. נתנו להם פריבילגיות, ומעמדם העצמאי כקהילה דתית היה מוכר. קהילות הקראים החשובות ביותר בגליציה ובוואלהלין לפני מלחמת העולם השנייה נמצאו בערים העתיקות Halich (Galich) ולוטסק. הקראים הוזמנו להיכנס לליטא על ידי הדוכס הגדול של ליטא, ויטאוטס, שהיה מפורסם בשל ניצחונו על המסדר הטאוטוני בקרב Grunwald. משפחות קראיות מהאי קרים התיישבו בטַרְקָאִי על חוף אגם גֶלְבֶּה, שם ישב הדוכס. לאחר שש מאות שנים, המקום הוא עדיין מרכז החיים הקראים. התיישבות נוספת חשובה בליטא הייתה ב־Panevezhys.

גורל קהילות גליציה, וואלהלין וליטא תמיד היה נתון לרצון השרירותי של הכוחות הפוליטיים הגדולים באזור, פולין, ליטא, האימפריות האוסטריות והרוסיות, השאיפות הפוליטיות ארוכות הטווח של הגרמנים ואחר כך של הסובייטים למדינת־על. אחרי מלחמת העולם הראשונה, גליציה צורפה לפולין. באותה העת היו הקהילות הקראיות ב־Tarkai ובווילנה שייכות לפולין. כשהמדינה הסובייטית סיפחה טריטוריות אלו אליה במלחמת העולם השנייה, קראים רבים עזבו את ההתיישבויות הישנות והתיישבו בפולין. בתקופה הסובייטית, קהילות הקראים הקרימיות, המערב־אוקראיניות והליטאיות חיו באותה המדינה. אחרי התמוטטות האיחוד הסובייטי, השארים הקטנים של קהילות הקראים בליטא ובמערב אוקראינה הופרדו. המשפחות היו באותן ימים חצויות; תקשורת מעבר לגבולות של מדינות הלאום מוגבלות על ידי גורמים כלכליים ופרקטיים.

הוריאציות הטורקיות שדוברו על ידי הקהילות בחצי האי קרים, בגליציה ובליטא היו שונות באספקטים רבים, ככל הנראה משחר ההיסטוריה. פעם היו מפרידים בין שלושה דיאלקטים: הדיאלקט הקרימי,

דיאלקט האליך המדובר במערב אוקראינה ודיאלקט Tarkai המדובר בטריטוריה שהיום היא ליטא. תהליכי הסטנדרטיזציה קרו בתוך שלוש הקהילות ומגעים שקרו בעקבות מגע נוסף וייחודי בין לשונות הקצמיק את ההבדלים הקודמים. השפות שהשפיעו על ניבי הקראימית היו הן הניבים המקומיים והן הווריאציות הסטנדרטיות של פולנית, רוסית, ליטאית ואוקראינית. בחצי האי קרים, מגע עם השפות הטורקיות, ובעיקר עם העות'מנית ועם הטאטארית היהודית, גם שיחק תפקיד חשוב. מצבי מגע שונים יכולים להסביר הבדלים דיאלקטליים שונים. הקהילה ב-Panevezhys, למשל, השתייכה לליטא לפני מלחמת העולם השנייה. לכן המבחר שלה הושפע דבר הראשון מהליטאית ולא מהפולנית. עברית, שפת הנאורות והדת גם תרמה מספר תכונות, בעיקר תכונות לקסיקליות.

חוקרים טורקיים דוברי קראימית הבקיאים בלשון המקרא תרגמו את התנ"ך לשפת המקום הטורקית-קיפצ'קית שלהם. תרגומים מועטים הודפסו, אך רובם משומרים בעותקים בכתב-יד. התרגום הידוע העתיק ביותר בקראימית Halikhit הוא מהמאה ה-16, והעתיק ביותר בקראימית Trakai'it הוא מהמאה ה-18. בספרות הקראית תרגומים אלו לתנ"ך מגיעים מהמילה peshtalar. המונח peshat הוא כמובן מונח ספרותי המתאר את מה שאומר התנ"ך ללא פירוש כלשהו. על מנת לשקף את המבנה המקורי של הטקסט המקראי, המתרגמים העתיקו תכונות לשוניות שונות של המקור העברי. התוצאה, כפי שאראה לכם, מאופיינת בתכונות תחביריות לא-טורקיות רבות.

תחילה אציג בפניכם כמה תכונות טיפולוגיות של הטקסטים התנ"כיים הקראים כפי שהם מוצגים בתרגום הקראי של תהילים פרק מספר 91. אחר כך נדון בתוקף הטיעון שתכונות אלו, שגם מאפיינים את השפה המדוברת, חדרו אל השפה המדוברת דרך התרגומים המקראיים.

כל מחקר רציני של תרגומי התנ"ך לשפה הקראימית מצביע על כך שהתרגומים נושאים ראיות ל"היצמדות משועבדת" למקור העברי. העניין שעוד לא סגור פה הוא כמה הושפעה השפה הקראימית, ובמיוחד השפה המדוברת, מהעברית המקראית. נבדיל בין שתי עמדות עיקריות. אחת מיוצגת על ידי טורקולוגים כמו קואלסקי, פריטסאק ומוסאב, שמכירים בהשפעה הברורה של העברית על שפת תרגומי המקרא, אך אינם משייכים את התכונות הלא-טורקיות של השפה הקראית רק להעתקה מעברית. גואלסקי הדגיש שגם שפת התרגומים וגם השפעת השפות הסלאביות גרמו לשינויים טיפולוגיים בקראימית.

על אף התרומה הסלאבית הניכרת לקראימית, חוקרים מסוימים עדיין טוענים שהתכונות הטיפולוגיות של הקראימית, כדוגמת סדר המילים, השתנו תחת השפעת העברית, ואינם אפילו מזכירים את תפקיד המגע בין הלהגים המדוברים באזור.

בפרק הזה בהרצאה אטען שתכונות סדר המילים של הקראימית התפתחו תחת השפעת המגע עם שפות-לא טורקיות. התחביר הקראי הותאם לסוג התחבירי השולט ורכש מאפיינים של שפות מרכז אירופיות או מזרח אירופיות. גאגאוז, שפה טורקית נוספת באזור לשוני זה, שלא נחשפה להשפעת העברית המקראית,

רכשה את אותם המאפיינים הטיפולוגיים. הדיון בנושא הזה מוגבל לתכונות סדר מילים. על מנת להמחיש את שפת תרגומי המקרא, מובא לפניכם פרק צ"א בספר תהילים, אותו בחרתי כיוון שהוא חלק חשוב מסידור ערב שישי של הקראים. הנוסח הזה נחקר על ידי ועל ידי פרופסור אווה צ'סטו מאוניברסיטת אופסלה בשוודיה.

בתמסיר שלפניכם תמצאו את 2 הפסוקים הראשונים עם הטקסט המקורי בעברית ותעתיקו, יחד עם הטקסט המתורגם לקראימית עם תרגום-לאחור שלו.

סדר נושא-פועל-מושא

הנושאים לרוב חסרים הן בעברית והן בקראימית משום שהפעלים עשויים לסחוב אתם מורפמות המייצגות את היסוד. כשנושא נומינלי או פרונמינלי כלול במשפט, התרגום הקראימי מעתיק את הסדר העברי. (על אף שהעברית המקראית היא שפת פועל-נושא-מושא אך למבנה המידע יש גם השפעה על סדר המילים, ולכן ישנן חריגות מסדר המילים, בעיקר בלשון השירה.) למשל, בטקסט העברי מתחילה המילה "יושב" את פסוק אחד. התרגום הקראי משקף את הסדר הזה, ולכן אולטורוסצ'י הוא גם עמדת הפתיחה של המשפט. אותו הסדר קורה גם בפסוק 3, בפסוק 10 ובפסוק 15. כשהנושא בא לפני הפועל בעברית המקראית, התרגום הקראי שומר על אותו הסדר בדיוק.

הסדר של הנשוא ושל משלימיו בקראימית מחקה בשיטתיות את המקור העברי. כשהמשלים בא אחרי הפועל בעברית, לקראימית יש אותו הסדר. ניתן למצוא את זה בפסוק 13, בפסוק 2 ובפסוק 10. במקרים אחרים, כשהמשלים מקדים את הפועל, הקראימים מחקה את הסדר שוב! נוכל לראות את זה בפסוק 1, בפסוק 4 ובפסוק 6. גם בפסוק 8 ובפסוק 13 התופעה מתרחשת, עכשיו כשאני קורא זאת שוב.

התוצאה של ההעתקה הצמודה של סדר המשפט העיקרי אינה מסתיימת בתחביר שהוא זר לחביר השפה המדוברת, שאימצה את התכונות הטיפולוגיות השולטות של האזור, כדוגמת סדר נושא-פועל-מושא קפשי. הטורקולוג מנץ ואחרים שמו לב למאפייני סדר מילים זהות בגאגאוז.

מילות יחס

שני הסוגים הבסיסיים של מילות יחס הן פוסטפוזיציות ופרפוזיציות. השפות הטורקיות הן לרוב פוסטפוזיציוניות, כמו שתי השפות האחרות הלא-הינדו-אירופיות של האזור הבלטי, אסטונית ופינית. שפות סלאביות ושפות אירופיות סטנדרטיות הן לרוב פרפוזיציונליות. קראימית שמרה על המאפיין הטורקי הזה ומחזיקה בפוסטפוזיציות על אף שהעתיקה כמו פרפוזיציות ממקורות סלאביים. נראה שמאפיין זה הוא יחסית שמרני ופחות הושפע על ידי מגעים.

עברית מקראית היא שפה פרופוזיציונלית המחזיקה מספר סוגים של פרפוזיציות, כלומר גם עצמאיות וגם כאלו שבלתי ניתנות להפרדה. פרופוזיציות עבריות נכנסו לקראימית כסיומות יחסה, למשל, או כפוסטפוזיציות.

סדר שם התואר ושם העצם

הסדר של שם התואר ושל שם העצם הוא שם העצם פלוס שם התואר בעברית מקראית. שפות שדוברו באזור הבלטי יש להן לרוב סדר של שם התואר + שם העצם. זהו מאפיין טורקי ואזורי מובהק. יש לשים לב שסדר מילים עברי לא נמשך אל הקראימית במקרה זה.

מסקנה

תרגומי המקרא הקראים מציגים מוזרויות שניתן להסביר כתוצאה של מיפוי אחד-על-אחד של המבנה העברי המקורי. עם זאת, את תכונות סדר המילים של השפה המדוברת אי אפשר לאתר בלעדית כהשפעת תרגומי המקרא. אלו תוצאות של שינויים שנגרמו בעקבות מגע עם השפות הלא-טורקיות של האזור, שם חיו דוברי הקראים. זה רק במקרה שחלק מהתכונות הטיפולוגיות, שנרכשו דרך העתקה אינטנסיבית מהשפות הלא-טורקיות, גם מאפיינות את הטקסטים העבריים המקוריים. תכונות שכאלה הן הבסיס לסדר הפועל-נושא-מושא, מבנה ה"שם העצם + שייכות" וכד'. השפה הטורקית הנוספת באזור לשוני זה, גאגאוז, רשה את אותן התכונות. מצד שני, אין עדות לכך שהקראימית המדוברת רכשה תכונה כלשהי מהתרגומים שהיא העתקה ברורה של תכונות עבריות שנמצאות רק בתרגומי התנ"ך, כדוגמת השימוש ב-OL, (הוא/היא) כתווית מיידעת.

זה ברור שזהו צירוף מקרים טיפולוגי בין תכונות אזוריות ובין מאפיינים מסוימים של העברית המקראית שחפפו אחד את השני. העובדה שהגאגאוז עברה את אותם השינויים התחביריים הופכת את ההשפעה של שפות המגע כגורם מכריע לדבר המקבל על הדעת. ניתוח נוסף של התרגומים המקראיים הכרחי כדי לקבל תכונות עמוקות וטובות יותר ביחס לשאלה.

הקשר בין יידיש לבין שפות יהודיות אחרות

יידיש היא שפה עממית שבאופן כללי לא קיבלה את הכבוד הראוי לה מרוב דובריה. זו גם שפה של ספרות ושל פוליטיקה. יותר מזה, ההיסטוריה שלה והמבנה שלה הם נושאים לעניין אדיר לבלשנים היסטוריים ולסוציולוגים.

ההיסטוריה של היידיש מתחילה עוד לפני שהייתה שפה כזו. להתחלה, יש את האלפבית שאנחנו קוראים לו האלפבית העברי. זה לא היה האלפבית העברי המקורי בכלל. במהלך הכיבוש הבבלי, יהודים החלו לדבר ארמית. הם כתבו ארמית באלפבית הארמי. הם גם כתבו עברית באלפבית הארמי. תוכלו לחפש את האלפבית העברי המקורי באנציקלופדיה יודאיקה או במקומות נוספים אחרים. זה אפילו לא דומה.

כשאלכסנדר הגדול כבש פחות או יותר את רוב העולם שהוא הכיר, יונית הוצגה בפני יהודה. כך גם הדת היוונית. המכבים השיבו את היהדות, אבל יונית נשארה אחת משפות היהודים.

יהודי גרמניה ויהודי מזרח אירופה הם כמעט לבטח משושלת היהודים שישבו ברומא. איננו יודעים באיזו שפה דיברו יהודי חצי האי האיטלקי בחיי היומיום שלהם בימי הרפובליקה הרומית ובימי האימפריה הרומית. יש סיכוי שזו הייתה יונית.

היהודים בעלי נוכחות מספיק גבוהה באימפריה הרומית כדי שהקיסר אוגוסטוס "יצווה שבתי המשפט הרומאיים לא יקראו לצדדים יהודים או לעדים יהודים בשבת" (בארון, i, 245). החסד של אוגוסטוס היה צד אחד של התמונה; ההבט האחר הודגם על ידי צו שנתן לוקוס סיאנוס, קונסול של הקיסר טיבריוס: "היהודים סולקו מרומא ואולי מכל איטליה, ועל 4000 יהודים צעירים נגזרה עבודה כפויה בסרדיניה. טיבריוס שקל זאת מחדש די מהר, ויהודים הורשו לחזור רשמית אל העיר כעבור שתיים עשרה שנים. מתוכם חלק גדול בכלל לא עזב מעולם. (בארון, i, 246)

סרדיניה היא בין המקומות היחידים באיטליה בהם הקטקומבות (מערות הקבורה) מכילות גם כתובות יהודיות. לאו לוי מציין 3 כתובות ממערות הקבורה של סנט'אנטיוקו המתוארכים למאה הרביעית ולמאה החמישית לספירה. השפה היא "ebraico-latino" (עברית + לטינית). ישנן לפחות שתי מילים בסרדינית הרומיות על נוכחות יהודית באי: cenabura – יום שישי, מלטינית cena paura: חגיגה טהורה; רמיזה לארוחת שישי. המילה השנייה היא caputanni, שהיא חודש ספטמבר. זהו תרגום מילולי של ראש השנה. לגמרי אפשרי שלפני הכיבוש הרומי הסרדינים החלו את שנתם בספטמבר וערכו סעודה חגיגת בשישי. יותר מזה, מילים למנהגים יהודיים בדרך כלל מגיעות ממקור עברי או ארמי, ולא ממקור רומאני כפי שציינתי. עם זאת, צירוף המקרים הזה שנמצא במילים caputanni ו-cenabura רומז על נוכחות יהודית משפיעה. ועל אף הנוכחות המאוד מרשימה הזו, היהודים גורשו מסרדיניה ומכל דרום איטליה בין השנים 1492 לבין 1541, כשהטריטוריות המפוקפקות עברו לשלטון משפחת המלוכה הספרדית.

הישוב באיטליה שהכי מזוהה עם הכתובות במערות הקבורה היהודיות הוא גֶנוֹסָה, שהייתה באזור שידוע היום כבזיליקטה, אך היה ידוע קודם כלוקאינה. לפי ההיסטוריון סאלו דאבל־יו בארון, "סדרה לא־שבורה של כתובות בונסה בפרט מראה את המשכיות החיים היהודיים מהעת העתיקה לתוך ימי הביניים". ישנן לפחות 51 כתובות המתוארכות החל מהמאה השלישית לספירה ועד למאה השישית לספירה. מתוכן, 26 ביוונית, 13 בלטינית, 2 בעברית, 2 ב"ebraico-latino" ו־10 אינן קריאות. יוונית הייתה שפת החלק המזרחי של האימפריה הרומית, אך הייתה ידועה גם באיטליה. יהודים יכולים היו להגיע לאיטליה מאסיה הקטנה וממצרים ואפילו מיהודה; בכל מקרה נוכל לצפות שלפחות חלק מהיהודים האיטלקים דיברו סוג של יוונית ולא לטינית. כתובות מאוחרות יותר מונסה וממקומות אחרים יהיו ככל הנראה בעברית. תחיית העברית בימיה המאוחרים של האימפריה הרומית היא אינה נושא שדורש מחקר נוסף, הוא ודאי.

1000 שנים מאוחר יותר, ספרי תפילה וטקסטים אחרים החלו להופיע באיטלקית יהודית. הקישור היחיד שניתן לעשות לאותן כתובות מונסה הוא מסורת הכתיבה המשתמשת בעיצורים עבריים כדי לסמל תנועות. המסורת הזו נשמרת עד היום בידיש.

יש לכל הפחות מילה לטינית אחת באיטלקית־יהודית: בית כנסת הוא scola, בניגוד לבית ספר שהוא scuola. השימוש במילים המתארות בית ספר כדי לציין בית כנסת מתחיל בימי האימפריה הרומית. ההבחנה האיטלקית־יהודית בין scola לבין scuola מקבילה להבחנה ביידיש בין shil "בית כנסת" לבין shul – "בית ספר". (אם כי ביידיש של המאה ה־20 יש לציין כי חלק גדול מהניבים כבר שכח הבחנה זו). בארצות הברית, הבחנה חדשה צצה באנגלית של יהודי מזרח אירופה: בית כנסת הוא shul, ובית הספר הוא פשוט school...

יהודים ממה שהיה פעם האימפריה הרומית, במיוחד מצרפת, נתנו ליידיש את המילה leynen, שמשמעותה "לקרוא" או "לקרוא בתורה". זוהי אחת מהמילים הבודדות ביידיש ממקור רומאני, המגיע מצרפתית עתיקה – leyer. לא קשה לראות מדוע שפה יהודית צריכה מילה שמשמעותה "לקרוא בתורה", שיכולה בהמשך גם להרחיב את משמעותה. עם זאת, מילה אחת היא אינה הוכחה.

חילופי שפות רבים התרחשו בהיסטוריה היהודית, בהם ניתן למצוא את המעבר מהיוונית היהודית ללטינית היהודית, מהלטינית היהודית לאיטלקית היהודית ולצרפתית היהודית, מצרפתית יהודית ליידיש. צרפתית יהודית נעלמה כשיהודים גורשו מצרפת בשנת 1394 (ותזכרו את זה, עוד מעט נדבר על זה כשנגיע לפרובנסלית). יהודי צרפת ברחו למה שהיום מוכר כגרמניה. ייתכן ששפתם שרדה לדור אחד או אולי קצת יותר, אבל אין תיעוד שלה. במקום זה יש לנו מילים מבודדות: צ'ולנט ממילה צרפתית עתיקה שמשמעותה "חם", הקשורה למילה הספרדית caliente ולמילה הצרפתית המודרנית chaud. המילה bentshn, "לברך", מגיעה אולי מצרפתית אך יותר סביר שתגיע דווקא מהמילה הפרובנסלית benzir או מהמילה האיטלקית benedicere. יש גם את המילה leynen שכבר הזכרנו. גם שמות פרטיים: Beyle מהמילה belle שמשמעותה "יפה", שחיה בדו־קיום עם השמות Sheyne ועם השפה המודרנית יותר Yafa. גם השם

Yente, למשל, שמגיע כנראה מהמילה yentile באיטלקית-יהודית, באיטלקית סטנדרטית gentile, שמשמעותה "אציל". והשם הגברי שניאר המגיע מהמילה הצרפתית seigneur. בתקופה המודרנית אנשים אומרים ששניאר מגיע מהמילה העברית שני או "שני אורות", אבל לא היה שם עברי כזה לפני היידיש.

ההיסטוריה המוקדמת של יהודי פולין אינה ידועה במיוחד. ייתכן שהיו יהודים דוברי יוונית מיוון ומשאר האימפריה הביזנטית, אבל אין זכר ליוונית ביידיש. אחרי שהמונגולים פלשו לפולין ב-1241 הייתה המדינה ענייה ורצתה לבנות עצמה מחדש. הנסיך בולסלאב החמישי הרשה ליהודים לחיות בפולין. גרמניה הייתה מקום מסוכן ליהודים במהלך מסעות הצלב ובזמן המוות השחור של 1348, על אף ששנה אחר כך היו טבחים מסוג זה גם בפולין. המלך קסימיר הגדול חוקק חוקים שאישרו ליהודים להלוות כספים ועוד מספר זכויות ב-1334, ב-1364 וב-1367.

בשנת 1569 פולין וליטה התאחדו למדינה גדולה מאוד שכללה גם את בלארוס ואת אוקראינה של היום, ואפילו חתיכה מרומניה. חלק גדול מהאזור הפך לתחום המושב של האימפריה הרוסית, כלומר המקום בו יהודים יכולים היו לחיות.

אם היהודים עברו מצרפתית-יהודית ליידיש, למה הם לא עברו מיידיש לפולנית-יהודית, לליטאית-יהודית, לאוקראינית יהודית וכד'? התשובה, לדעתי, היא העובדה הפשוטה שממלכת פולין-ליטא הייתה גם ככה גדולה ורב-לשונית. אנשים יכולים היו לדבר באיזו שפה שבא להם; יידיש הייתה שפה אחת מתוך רבות.

לכל קבוצה בעלת זהות עצמית – אתנית, מקצועית, פוליטית – יש את דרך הדיבור שלה. בחלק מהמקרים הכוונה היא ללא יותר ממילים, מפריטים לקסיקליים הדרושים בסביבה מסוימת. ליהודים שומרי מצוות, למשל, דרושה מילה למבחר מתוך ספרי הנביאים שקוראים בבית הכנסת בכל שבת. הרבה יותר קל להגיד הפטרה מאשר להגיד "מבחר מתוך ספרי הנביאים שקוראים בבית הכנסת בכל שבת". במקרים רבים, עם זאת, פריטים לקסיקליים יוצרים חלק ממערכת גדולה יותר הכוללת חוקים דקדוקיים ודפוסים אינטונציה. שפות יהודיות משרתות לכל הפחות שתי מטרות: אספקת אוצר מילים ושיקוף זהות.

בכל חברה, ומכאן שבכל שפה, יש כמה נושאים שנחשבים למביכים או למבהילים ואסור לדבר עליהם באופן ישיר. אני אגדיר את המילה "טאבו" כאזור שיח שעשויים להתחמק ממנו מכל סיבה: סקס, חיסול, זרים, סכנה, מחלות, מילים אסורות מבחינה דתית וכד'. בשפות היהודיות, המרכיב העברי-ארמי בא בשימוש כבר זמן רב כדרך להשתמש עם נושאי טאבו אלה.

שאלה קיימת כמעט בכל שפה בעולם. בחברות דו-לשוניות, דוברים שואלים בסופו של דבר מילים משפה אחת לשנייה. קהילות מיעוט בכללי וקהילות מהגרים באופן יותר ספציפי הן בדרך כלל דו לשוניות. יהודים בגולה תמיד היו מיעוטים ולרוב היו מהגרים. יותר מזה, הם תמיד למדו עברית. כששאלת מילים היא דבר נפוץ, נושאים שהם טאבו, טעונים רגשית או קשורים לסכנה עשויים להיות מובעים באמצעות השפה השנייה. לדוגמה, ילדים דוברי-אנגלית של מהגרים משתמשים פעמים רבות במילים משפות האם של

הוריהם לדברים הקשורים לבית השימוש. יש לי קרוב משפחה שהתחתן עם סינית, וילדיהם קוראים לשירותים cesuo. המילה נכנסה ל"ניב המשפחתי" לפני 15 שנה ועד היום, כשהילדים בני 17, עדיין משתמשים בזה. המילה היא לא "לשון נקייה" בסינית; זו המילה הנפוצה ביותר לשירותים, כמו bathroom באנגלית. זה גם לא "לשון נקייה" במשפחה הזו, אך ה"זרות" של המילה נותנת לה מן איכות רגועה כזו שאין לאף מקבילה עברית.

מילים המשויכות עם מדע או עם אריסטוקרטיה הן לרוב מילים שאיכשהו פחות מאיימות. נראה שזוהי תופעה חוצת תרבויות. בכל שפה יהודית, מילים ממקור עברייארמי ייצגו גם למידה וגם דת. באנגלית, מילים ממקור לטיני או יווני מזוהות עם המדע, עם הלמדנות או עם האריסטוקרטיה ולכן גם פחות מאיימות. גם בעברית. Carcinoma ו-sarcoma הן מילים פחות מזעזעות מ"cancer". השימוש של מילים נלמדות או של מילים זרות כלשון נקייה היא תופעה חוצת-תרבויות.

אני חושב שזה היה הנשיא פרנקלין רוזוולט שאמר לראשונה "הדבר היחיד שאנו צריכים לפחד ממנו הוא הפחד עצמו". בדיקת המילים ל"פחד" בשפות היהודיות מראות שהן לרוב חלק מהמרכיב העברי-ארמי בשפה, דבר המרמז על כך שהם היו או עדיין מילות לשון נקייה. אנשים תמיד פחדו מהפחד עצמו, גם אם לא אמרו זאת במילים. בידיש, מוֹרָא (moyre) נראית כמילה לא מסומנת – מילת היום-יום ל"פחד". זה נכון גם לגבי איטלקית-יהודית, שם אומרים, למרבה ההפתעה(?), paxadoso, paxad הוא הביישן ו-impaxadito – מפוחד. דוד בוניס מציין את המילה paxad כמרכיב עברייארמי בלדינו בלקסיקון שלו. בידיש המערבית נוכל למצוא עוד מילה עברית לפחד: eme המגיע מ"אימה". בוניס מציין בלקסיקון הלאדינו שלו את ema lemilxama כ"פחד ממלחמה".

מילים אלו אינן מרגישות כ"לשון נקייה", הן לא נשמעות מנומסות, עקיפות או חמקניות. לעניין זה, הן גם לא נשמעות זרות. הן פשוט בלתי מסומנות – מלבד דרך כתיבתן – כל עוד מישוהו זוכר. לא מן הנמנע שהמשפט בידיש "איך האב מוֹרָא" פעם היה "אני חרד", אבל עכשיו זה פשוט אומר "אני פוחד". ככל שמילות לשון נקייה הופכות ליותר ויותר נפוצות, הן נהיות יותר "מוכרות" ומאבדות את איכותן כמילות לשון נקייה. לעתים מילים חדשות כאלה צריכות להיווצר. לשון נקייה זה דבר שביר. אותן הסיבות שהובילו את הדוברים להחליף מילה נתונה ביופמיזם עדיין בתוקף ומובילות דור מאוחר יותר לחשוב על מילה חדשה כזו. כשהמילה carcinoma תהיה נפוצה מדי, היא עשויה להיות מוחלפת ב-neoplasm. כמה דוברים מרגישים שהם חייבים להחליף את המילה bathroom, שהיא מילת לשון נקייה בעצמה, עם washroom, fastroom או lavatory – או cesuo...

אם אנו מדברים על מוות, נוכל למצוא גם יופמיזמים וגם דיספמיזמים. מילים ל"לוויה" בשפות היהודיות כוללות את levaye בידיש ואת misva ביהודית איטלקית. המילה היידית היא לשון נקייה ולו רק כי היא מהמרכיב היהודי-ארמי. המילה היהודית-איטלקית היא יופמיזם כפול, כיוון שלוויה היא אחת ממצוות

רבות. שרה בנור מציינת את לוויה במילון של אחד מאמריה על אנגלית של יהודים אורתודוקסים. מצד שני, pegare באיטלקית-יהודית ו-peygeren היידיש, המגיעים מהמילה פֶּגֶר כמובן, אינם מנומסים באף צורה. בונים מציין את peger בלקסיקון הלדינו שלו כ"גוויה לא יהודית".

ניתן לחשוב שאנשים שכולים או יתומים אינם צריכים מילות לשון יפה כדי לתאר את עצמם. עם זאת, הוא אינו נושא נעים, וכאן אנחנו מוצאים את ה-almene כאלמנה ואת ה-almen כאלמן ביידיש. באופן מוזר, בסיפור הקצר של Zadig – Voltaire, אשה מתוארת כאלמנה טרייה בשם אלמונה, דבר המרמז על כך שוולטר הכיר את המילה ושמע את ההגייה האשכנזית. הדמות הראשית בסיפור, זדיג בכבודו ובעצמו, מתואר כאדם... צדיק.

השימוש בפריטים לקסיקליים מסוימים כדי לדבר על לא-יהודים מציג אזור סמנטי אחר בו אנחנו מוצאים גם לשון נקייה וגם את ההיפך. דוברי השפות היהודיות, לרוב כמיעוט פגיע, יכולים היו להשתמש במילים כאלה כמילות סודיות אם הם דיברו על חברים ברוב המקיף. שפות יהודיות שימשו כשפות סוד. יותר קל לדבר בחוצפה בשפה שזרה לאדם עליו הם מדברים. עם זאת, דיספמיזמים, כמו יופמיזמים, הם שבירים. המילה היידיט גוי (שקיימת גם בעברית, אך במשמעות של "עם" 1111111) כל-כך נפוצה שהיא קיימת במילונים אנגליים. אותה המילה אולי גם נמצאת באיטלקית-יהודית, אך מילה נפוצה היא ngarel (ng לא מבוטא) שמגיעה מהמילה ערל, כלומר אדם שלא עבר ברית מילה. למונח הזה גם יש צורת נקבה, ngarela, מה שמרמז על כך שהמשמעות העיקרית של המילה העברית נשכחה. בונים מציין גם את ערל וגם את ערלה בלאדינו כ"לא יהודי, נוצרי (בניגוד למוסלמים או ליהודים)". ייתכן שהמילה היידיט אָרעל היא מילה פרטית יותר או מנומסת יותר ל"גוי".

יותר מזה – היה צורך להפריד בין אנשי הדת ובין בתי התפילה של יהודים ושל הזרים. המרכיב היהודי-ארמי של השפות היהודיות מילא את הצורך. לאיטלקית יהודית יש את ה-tongeva (ng לא מבוטא) או tuneva מהמילה העברית תועבה. ביידיש המרכזית שדיברה סבתא שלי הייתה את ה-time, שביידיש סטנדרטית הייתה tume, מהמילה העברית... טומאה. מילים אלו שיקפו עוינות בבירור. חוקר שעבד אֶתִי כתב פעם "העוינות אבודה כפי שאבודה המשמעות העיקרית של המילה העברית". מאז הוא שינה את דעתו ואני בעצם מעולם לא הסכמתי אֶתֹו. כשהוא טס לבקר את משפחתו של אֶמֹו בפולין, דודו שאל אותו אם הוא ראה את ה-time והבהיר שהוא יודע את המשמעות העיקרית של המילה. באשר לכמרים הנוצרים, אנו מוצאים את galekh ביידיש ואת ה-galax באיטלקית יהודית, המגיעים מהמילה גילוח... המילה ל"ישו" באיטלקית יהודית היא duish, מעברית: "אותו האיש". בונים מציין את אותו האיש עם אותה המשמעות. גם ביידיש זה קיים כ-oyso ish, וגם toly – מהמילה תלוי.

ניתן לצפות שיהיו מילים ל"אנטישמי" בשפות היהודיות. המילה היידיט אנטיסמיט היא לא בדיוק ממקור עברי-ארמי, אם כי נפוצה גם המילה soyne – שונא, אויב. בונים מציין את המילה שונא בלאדינו. גם זלמן

יובלי, שאסף פריטים לקסיקליים איטלקיים-יהודיים מציין את שונא כאנטישמי. הוא גם מציין את המילה האיטלקית-יהודית המאוד נפוצה xalto כ"קנאי". מקור המילה אינו ברור. יובלי מציע את המילה חול (במובן של חילוני) כמקור.

האם גנב היא מילת טאבו? גניבה היא בהחלט פעילות טאבו וצד לא נעים של החיים. יש לנו את ה-ganef בידיש, את ה-ganav בלאדינו ואת ה-ganav או ganavve באיטלקית-יהודית. ולגבי הפועל לגנוב, הוא נוצר על ידי הוספת מוספיות הינדואירופיות לשורש העברית: ganvenen, ganavear, gannavviare. באיטלקית יהודית הגנבת היא ganavessa, בדומה ל-studentessa כצורת הנקבה של student.

חלקים מסוימים בגוף האדם הם בדרך כלל טאבו. ה"טוכעס" היידי, ה-taxad האיטלקי-יהודי והספניולי (לאדינו) כולם מפנים לישבן וכולם מגיעים מהמילה... תחת במשמעות של under. גם במילה טוכעס וגם במילה תַחַד משתמשים בביטחון וללא בושה. איבר המין הזכרי נקרא באיטלקית-יהודית berid ובלאדינו beri, ומגיע מהמילה ברית. השימוש במילה ברית לציון הטקס עצמו מגיע מידיש, bris, וכך גם חדר אל העברית המודרנית.

מילים עבריות-ארמיות לתפקידי בית השימוש הן די יופמיסטיות. Mashtin zayn – להשתין, nekovim gedyolim ו-nekovim ketanim – "חורים גדולים וחורים קטנים" – לעשות צרכים ולהטיל מים הן דרכים עקיפות ונלמדות כדי להימנע מלהגיד kakn או pishn.

יהודים שאינם יודעים יידיש עדיין עשויים להשתמש במילים כמו goyin, shikse, sheygets, tuxes, ganef ואחרים, הודות להתעוררות העברית וניקתה מהיידיש.

שפה קדושה ושפת המילים הגסות. שפה שהופיעה במאה ה-14 אבל שורשיה מגיעים עד לאימפריה הרומית ולרפובליקה הרומית. יידיש היא כל אלו באותו הזמן.

פרובנסלית יהודית וחשיבותה לחקר השפות היהודיות

המילה "פרובנסלית" היא מילה די עמומה. באופן כללי, כשאנשים מדברים על השפה הפרובנסלית, הם מתכוונים לצורות הדיבור של האזור הגדול, בערך שליש מצרפת, המשתרע מהאלפים ועד הפירנאים. כיוון שמחוז פרובנס הוא רק חלק קטן באזור הזה בקצה הדרום-מזרחי של צרפת, קיים במקרים רבים בלבול בשאלה האם השפה מתייחסת לכל דרום צרפת או רק לפרובנס. על בסיס הדרך הייחודית בה אמרו פעם את המילה "כֵּן" באזור זה, oc, ניתן לשפת האזור את השם *Langue d'Oc*, השפה של אֹס. זה גם נהיה השם של מחוז בחלק הדרום-מערבי של צרפת, ולניב שלו קוראים לאנגדאוסין. השם אוקסיטן הוצע כשם לכל משפחת הניבים הדרומיים של צרפת, והשם הזה עדיין בשימוש די נפוץ בתוך גבולות צרפת, אך השם המקובל בעולם הוא פרובנסלית, ולכן נקרא גם לניב היהודי "פרובנסלית-יהודית", על אף שחלק ניכר מדובריה גרו באזור שנקרא *comtat-venaisin*, שנמצא בסמוך לפרובנס אבל לא בתוך המחוז.

לדעתי זוהי שפה חשובה במיוחד ממספר סיבות. בתור התחלה, זו היא השפה היהודית היחידה למיטב ידיעתי שבה ניתן למצוא ספרות פילולוגית נשי עם הברכה "ברוך אתה, ה' אדוני אלוהינו, מלך העולמות, שברא אותי אשה." הספר נכתב במאה ה-14 או בתחילת המאה ה-15 בפרובנסלית-יהודית, ייתכן שאפילו סתם בפרובנסלית הכתובה באותיות עבריות. הספר נכתב לפני המצאת הדפוס ב-1436, ויש רק עותק אחד שלו בעולם למיטב ידיעתנו. הספר כיום נמצא באוניברסיטת לידס שבאנגליה. ככל הנראה הספר נכתב כמתנת חתונה לאחות של מישו, כיוון שבעמוד השער כתוב בעברית: "אחותי, תהי אימא לאלפים ולעשרות-אלפים", בדומה לברכה שקיבלה רבקה בבראשית כ"ד פסוק 60. הפסוק בבראשית אומר "אחותנו" ולא "אחותי".

יהודים חיו בפרובנס כבר במאה הראשונה לספירה. הם גורשו מצרפת ב-1306, הוחזרו לשם ב-1315, גורשו שוב ב-1322 והוחזרו שוב ב-1359. ב-1394 הם גורשו בפעם האחרונה עד המהפכה הצרפתית – כמעט 300 שנים. פרובנס עוד לא נשלטה על ידי מלכי צרפת ב-1394. זה שונה ב-1481, ולא היה לחץ להעיף את היהודים גם משם, מה שבסוף קרה ב-1498 אבל לא לגמרי נאכף עד 1501. אולי אם היו מתנהלות קהילות יהודיות רציפות בצרפת, הברכה "שברא אותי אשה" הייתה נדפסת בכל ספרי התפילה המודפסים. אבל זה לא יותר מניחוש. אין דבר כזה "אילו" בהיסטוריה. במאה ה-16 הודפסו ספרי תפילה לנשים באיטליה, אבל אף לא אחד מהם כלל את הברכה המצוינת והמוזרה הזו. ספרי התפילה האיטלקיים-יהודיים נכתבו בעקבות אותה המסורת של דוגמת היהודית-הפרובנסלית שלנו. הם נכתבו באותיות עבריות בשפות רומאניות שלא בדיוק השתייכו לאף ניב של פרובנסלית או של איטלקית. שפות אלו לא היו ממש כמו השפות היהודיות המדוברות שעדיין נשמעות בדרום צרפת ובאיטליה במאה ה-20 ובמאה ה-21, שבהן מילים רבות ממקור יהודי או ארמי. בתקופה של בערות נפוצה, נשים יהודיות יכולות

היו לקרוא מספיק טוב כדי להשתמש בספר התפילות בניב השפה היהודית שלהם. מצד שני, לא ציפו מהן לדעת עברית מספיק טוב כדי לקרוא את התפילות בשפת המקור. אין לנו נתונים על אודות מספר הנשים, וגם לא על מספר הגברים, שידעו לקרוא באופן כללי, אך הקיום של ספרי תפילה כאלה לנשים היא הוכחה שהייתה דרישה לספרים שכאלה. השפה הפרובנסלית היהודית היא חשובה לא רק כיוון שקיימת בה תפילה ייחודית אלא כיוון שהיא דוגמה מאוד מוקדמת של מסורת תרגום התפילות לשפת המקום.

העיר אביניון שבפרובנס הפכה למושב האפיפיורים ב־1309. אביניון והאזור השוכן, ה־Comtat Venaissin, השתייך לוותיקן ולא הפך להיות חלק מצרפת עד שנתיים לאחר המהפכה הצרפתית ב־1791. היהודים במדינות האפיפיור לא הושפעו מהגירושים בצרפת ובפרובנס. קהילות יהודיות מבודדות התקיימו בארבע ערים: אביניון, קרפנטרה, קביילון וב־ליל סור לה סוג". לאחר שהיהודים האחרונים גורשו מצרפת ב־1501, מדינות האפיפיור הפכו לאי של מיעוט יהודי המוקף בצרפת חסרת־יהודים. לקהילה מבודדת יש סיכוי גדול לפתח תכונות בלשניות אקסצנטריות או לשמר צורות נושנות שנכחדו בכל מקום אחר. ברוב אירופה, ההגייה של האות העברית ת"ו נשמעה פעם כמו th האנגלית במילה think (כמו ת שאינה דגושה בלשון המקרא). ההגייה זו נעלמה פחות או יותר בכל מקום, על אף שהיהודים הרומאניים שימרו אותה במערב יוון עד השואה. בדרום צרפת, האותיות ת"ו, סמ"ך, ש"יין ו־צד"י מוזגו יחד ונהגו כ־th. לבסוף נהגו הצלילים כ־f. הצלילים th ו־f די דומים, ולכן אין זה בלתי־רגיל שיתרחש מיוזג שכזה; חלופות שכאלה התקיימו גם בניבים שונים של אנגלית, בהם אנשים אומרים mouf במקום mouth. וכך אמרו יהודי דרום צרפת Ifrael במקום ישראל ו־amef במקום אמת...

אם העיצורים שנשמעו כמו s התמזגו עם th ואז עם f, נוכל לצפות שהמקביל הקולי של s, העיצור Z, יהפך להיות צליל th קולי (כמו במילה this) ולבסוף יהפוך ל־v. וכך בדיוק קרה. כתוצאה מכך, כל המילים ששאלה השפה מעברית עם האות ז' קיבלו את הצליל v, כמו mamver שמשמעותו היא בעצם ממזר, וניתן לכם לחשוב מה הכוונה ב־vonah.

הקיום של צליל ה־f כמיוזג של s ושל th מראה שהאות ת"ו באמת נהגתה כ־th בחלקים באירופה בהם לא היה קיים הצליל בשפה המדוברת, כפי שהיה וכפי שעדיין קורה ביוונית. זה גם מקשר את הפרובנסאלית היהודית להגייה האשכנזית, כיוון שאותן שלוש אותיות עבריות התמזגו בשתי הקהילות. ה־s האשכנזית עבור האות ת"ו (תכלית <- תכלס) הגיע כמעט לבטח מאותו ה־th שהפיק f בפרובנסאלית יהודית. היום ה־f נעלם. אם יהודי הקוֹמְפֶּיֶנְסִין לא היו מבודדים לכמה מאות־שנים, ייתכן שהיו מאבדים את התכונה הייחודית הזו לפני זמן רב. פרובנסלית־יהודית חשובה כיוון שהיא מוכיחה שהגיית ה־th היא האב הקדמון של ה־s האשכנזית.

היהודים בדרום צרפת היו כמובן בקשר קרוב מספיק עם שכניהם הנוצרים על מנת לאמץ את הווריאנט הזה בשפה הפרובנסלית כשלהם. בפרובנסלית, הצליל d הופך להיות z בין הברות ובסוף מילים. שינוי זה חייב היה לקרות מאוחר יותר מהשינוי של זי"ן ל־v, משום שצלילי ה־z מ־d אף פעם אינם נהפכים ל־v.

מילים עבריות גם הושפעו משינוי זה, ולכן נוכל למצוא לעתים את המילה talmuz במקום talmud. הצליל הסופי אז נהפך להיות בלתי-קולי, מה שמשאיר אותנו עם talmus. ייתכן שזהו המקור לשמות של שתיים מהאותיות העבריות ביידיש: יוס וְלֶמֶס (האות דל"ת שונה כיוון ששם מקור השינוי האות ת"ו ולא האות ד'). כשאחרוני היהודים גורשו מפרובנס ב-1501, הם יכולים היו להביא את ההגיות הפרובנסליות יהודיות אֶתָם למערב גרמניה. היהודים שגורשו מבערך כל שאר צרפת ב-1394 עשויים להיות האבות הקדמונים של אלו שהמשיכו מזרחה. ה־s הסופית שניתן למצוא בין האשכנזים המערביים במקום ה־d הסופית שניתן למצוא בין האשכנזים המזרחיים ייתכן שניתן להגדירם כראיות לשלבים של ההגירה לחלקים שונים של מרכז אירופה ולמזרחה מחלקים שונים של צרפת.

אוצר המילים של הפרובנסלית היהודית הוא די דומה למה שאנו מוצאים בשפות יהודיות אחרות. רוב המילים דומות אך לא זהות לאלו של פרובנסלית. ניתן להשוות את הקשר הזה לקשר של היידיש עם הגרמנית או של הלאדינו עם הספרדית. ואז יש מספר גדול של מילים ממקור עברי או ארמי, בדרך כלל אלו מילים בעלות זיקה או קשר כלשהו לדת – ולעתים במצבי טאבו או במצבים לא נעימים אחרים (זוכרים שדיברנו על זה קודם?). כבר נתקלנו קודם במילה מִמְבָּר ובמילה וְנָה. עוד דוגמה מאוד מפורסמת היא המילה "גנב", שבפרובנסלית יהודית בדרך כלל מבוטאת כ־ganaud, כשה־d בדרך כלל שותקת. נפוצה גם הצורה ganauin (ככל הנראה בלבול שגור בין צורת היחיד לבין צורת הרבים).

פרובנסלית יהודית חולקת עם האיטלקית היהודית ועם לאדינו מילה שלילית שמגיעה ממקור רומאני. באיטלקית יהודית ובלאדינו, המילה היא negro ומשמעותה "רע, חסר מזל" ומשמעותה אינה "שחור", שהיא בכלל prieto בלאדינו ו־nero באיטלקית יהודית. בפרובנסלית יהודית המילה היא necre, שהיא שונה מהמילה הפרובנסלאית negre שמשמעותה "שחור". היא גם שונה מהמילה הפרובנסלית היהודית negre שמשמעותה "זר", שמגיעה, כנגד כל הציפיות, מהמילה נְכָרִי בעברית, כך טוען פייר פנסייר. יש לי ספקות לגבי אטימולוגיה זו משום שהתנועות אינן מתאימות ואיני מודע לעוד מצב בעברית בו o עובר לפרובנסלית יהודית כ־e.

ביידיש, כשאומרים לוישן קוידש, מילולית "שפה קדושה", מתכוונים לעברית. בפרובנסלית יהודית, לָשֶׁן הָקוֹדֶס, מילולית "השפה של הקדושה", דווקא מתכוונת הפוך ומשמעותה פרובנסלית יהודית. צורות דומות ניתן למצוא ביהודית איטלקית וביידיש מערבית, שם לושן אָקוֹדֶשׁ היא שם השפה הסודית של סוחרי בקר. אין להתבלבל עם יידישטייטש, שמשמעותה פשוטה: יידיש מערבית. אם השמות של שתי האותיות יו"ד ולמ"ד הגיעו ליידיש דרך הפרובנסלית היהודית, ייתכן שכך גם השם לניב סוחרי הבקר.

בנוסף ל"לָשֶׁן הָקוֹדֶס", נראה כי יש שם אחר בו השתמשו יהודי אביניון ויהודי קומ־זינסין לשפתם, "שאודית". השם מגיע מהמילה העברית "יהודית". גם יידיש זה בעצם Juedisch, היינו יהודית. אך ההגייה של האות יו"ד כ־sh היא קצת לא צפויה. הבה נחזור לצלילי ה־s שלבסוף הפכו ל־f. כשלא היה s בשפה, היה מה שבלשנים קוראים לו חור בדפוס (hole in a pattern). היה מקום לצליל חדש שיהפוך ל־s,

והצליל הזה היה שי"ן. ראינו זאת בהגייה של לָסֶן הקודם. כשהשי"ן הפכה ל-s, היה מקום לצליל sh חדש. יו"ד מילאה את המקום, ולכן המילה "יהודית" בפרובנסית־יהודית הפכה ל"שאודית". התעלומה הגדולה היא מדוע השפה לא נקראה שואזיף. אולי כך נקראה, אבל הגייה זו לא נשתמרה. כשרצף של שינויי צלילים כמו אלו מתרחשים, זה נקרא chain shift – שינוי שרשרת.

יש לנו עוד הרבה על הפרק אז בואו נסכם ונמשיך הלאה: פרובינסלית יהודית, או שאודית, איך שאתם מעדיפים, היא חשובה ממגוון סיבות שונות. היא הפיקה גרסה מוקדמת של ספר התפילות היומי, והיא המקור לברכת האישה הייחודית. ייתכן שגירוש היהודים מדרום צרפת הכיר ביטויים ומילים מהשפה הזו לידיש המערבית ולאיטלקית היהודית. הבידוד של יהודי אביניון וקומט־ונסין לתקופה של שלוש מאות שימר כמה הגיות אקסצנטריות מאוד.

ואז הגיעה המהפכה הצרפתית ב־1789. שנתיים אחר־כך נבלעו מדינות האפיפיור לצרפת. היהודים, שהוגבלו קודם לכן לרחוב בודד בארבע הערים בהן חיו, יכולים היו לגור איפה שחשקו לגור. הם יכולים היו לעבור לפריז, וזה מה שרבים עשו. הם לא היו צריכים לחבוש יותר כובע צהוב. הם נהיו מעורבים בפוליטיקה, והיו מיוצגים באופן לא פרופורציונלי בחברת ה"סאן קולט" – בלי תחתונים – החברה המהפכנית החדשה של אותה התקופה.

הדובר האחרון של פרובינסלית יהודית היה ארמנד לונל, סופר וגם ליבריסט לבן־דודו, המלחין דריוס מילהאוד. אחד החוקרים שעובד אתי על הנושא פגש אותו בשנת 1968 והקליט אותו שר את חד גדיא בשפתו. זו הייתה ההקלטה הראשונה של טקסט בשפה זו. אחרי 10 שנים תכנן החוקר לפגוש אותו ולראיין אותו לאחר שהידע שלו על השפה היה גדול יותר, אבל לונל מת כמה חודשים לפני הראיון המתוכנן, ואִתו מתה גם השפה.